Тетяна Бикова (Київ)

ОРГАНІЗАЦІЯ КРИМСЬКОЇ АСРР У 1921 р.

Сталося таким чином, що 2004 рік є ювілейним одразу для двох подій, пов'язаних з взаємовідносинами України та Росії. Це рік, коли історики обох країн згадують Переяславську раду 1654 р., яка надала визначального впливу на подальшу долю обох цих держав, та передачу в 1954 р. Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР.

Взаємовідносини України зі своєї північною сусідкою протягом всього історичного часу розвиваються дуже складно. Цьому багато сприяє те, що можна цілком природньо назвати ментальністю російських людей. Адже саме вона впливає на їх розуміння подій, що відбуваються. Так, для них цілком нормально вважати, що зміна державного кордону на користь Росії шляхом захоплення певних територій з використанням військової сили або віроломності по відношенню до місцевого населення – це історично цілком справедливо. Передача же територій, котра відбувалася шляхом мирних, договірних актів та була спрямована не на користь Росії, вважається історично несправедливою та такою, що потребує виправлення при першій-ліпшій нагоді. Цей постулат цілком підтверджує сумний досвід Чечні або Криму.

До заяв деяких російських політиків (наприклад, Ю. Лужкова) про приналежність Криму Росії та "віковічного міста російської слави Севастополя" в Україні вже давно звикли, а на те, що багато московських політичних діячів все продовжують сперечатися щодо так званого "дарунку Хрущова", більша частина серйозних людей просто не звертає уваги. Але насторожує той факт, що й зараз, на

другому десятку років існуванні нашої держави, багато російських політиків, навіть ліберальної спрямованості, цілком серйозно стоїть на платформі імперської "єдиної та неподільної" Росії та не бажає сприймати Україну як незалежну, тим більш в межах її сучасного кордону, державу. Події, що відбувалися у 2003 р. біля острова Коса Тузла та відношення до цього питання з боку Російської Федерації та України – це ще одне, чергове, підтвердження вищезазначеної аксіоми.

Звісно, навряд чи зараз ситуація в Криму знову загостриться до того масштабу, як це відбувалося у 1992 – 1994 рр. Але становище Криму, як своєрідної "порохової бочки" у відносинах між Україною та Росією, не може спонукати до спокійного життя. Тому, як ніколи, актуальним стає питання про причини, котрі призвели до того, що Крим опинився у територіальних межах Росії.

Кримська АСРР у складі РРФСР була створена 18 жовтня 1921 р. 30 червня 1945 р. у Москві був виданий указ за № 174/1 Верховної Ради СРСР за підписами голови президії Верховної Ради СРСР М.Калініна та секретаря президії Верховної Ради СРСР А. Горкіна. Згідно нього Кримська АСРР перетворювалася на Кримську область у складі РРФСР.

Такий стан речей зберігався до 5 лютого 1954 р., коли постановою Ради Міністрів РРФСР за № 156 за підписами голови Ради Міністрів РРФСР А. Пузанова та керуючого справами Ради Міністрів РРФСР І. Груздева, Кримська область через "територіальне тяжіння Кримської області до Української РСР, спільність економіки та тісні господарчі та культурні зв'язки" передавалася до складу Української РСР.

19 лютого 1954 р. відбулося засідання президії Верховної Ради СРСР, на якому голова президії Верховної Ради

РРФСР М. Тарасов, між іншим, заявив: "Кримська область, як відомо, займає весь Кримський півострів і територіально прилягає до Української Республіки, будучи немов би природним продовженням південних степів України. Економіка Кримської області тісно пов'язана з економікою Української Республіки. З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української Республіки є доцільною і відповідає загальним інтересам Радянської держави"[1]. Після виступів всіх зацікавлених осіб, президія Верховної Ради СРСР одноголосно затвердила наказ (за підписом голови президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова та секретаря президії Верховної Ради СРСР М. Пегова) "Про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР".

Остаточне вирішення цього питанні відбулося 26 квітня 1954 р., коли вийшов закон, прийнятий Верховною Радою СРСР (за підписом тих самих голови президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова та секретаря президії Верховної Ради СРСР М. Пегова), в якому зазначалося: "Затвердити указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР"[2].

Саме таким чином Кримська область офіційно стала територіально належати до Української РСР.

Якщо уважно вдуматися, то виникає цілком розумне запитання: якщо Крим "територіально прилягає до Української Республіки", то чому з самого початку більшовицького володарювання його було підпорядковано саме Росії, а не більш сприятливій для цього Україні? Навіщо все було зроблено саме таким чином, якщо в подальшому центральний уряд все рівно був змушений підпорядкувати ці землі Україні?

Відповідь на це питання ми знайдемо, якщо уважно придивимося до того як саме та чому на території Кримського півострову була створена Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка.

Коли радянська влада остаточно закріпилася в Криму, перед ЦК РКП(б) постало питання про його подальшу долю. Було вирішено створити на території півострову республіку, яка б входила до складу Російської Федерації. Більшовики України, яких відразу ж попередили про ці наміри, слухняно погодилися, і в подальшому Москві не заперечували. Так, вже 12 листопада 1920 р. на засіданні членів ЦК КП(б)У, що були в наявності (а саме: у присутності С. Косіора, Терлецького, В. Мануїльського та Мініна) було ухвалено рішення: "Крим перебуває поза компетенцією ЦК КПУ"[3].

В Криму ж 21 січня 1921 р. відбулось спільне засідання членів Кримревкому та кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні А. Лідє, Ю. Гавен, С. Давидов-Вульфсон, С. Ідрісов, С. Меметов, І. Фірдевс, Н. Бабахан та В. Ібраїмов. На цьому засіданні розглядалося лише одне питання: "Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР". У прийнятій постанові зазначалося: "Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на положенні автономної одиниці, привласнити їй назву "Кримська автономна область". Приймаючи цю постанову, учасники засідання виходили з "далекого окраїнного положення Криму з його внутрішньою національною структурою та соціальних й економічних обставин, а також беручи до уваги українську черезсмужжя". У протоколі зазначалося: "Ю. Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонізування мусульманського Сходу доцільно створити

видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати "Кримською Комуною"[4].

Ввечері 20 лютого з Москви до Сімферополя приїхав новий голова Кримревкому та член кримського обласного комітету РКП(б) М. Поляков. Під його головуванням 21 лютого відбулось засідання Кримревкому. Через декілька днів в газеті "Красный Крым" було надруковано звіт про хід цього засідання. Крім іншого, в звіті зазначалося: "...В адміністративному положенні Крим буде підпорядкований Москві. Що до його майбутньої долі, то вона буде вирішена трудовими масами Криму, але ЦК стоїть за створення автономної області"[5].

27 лютого на засіданні Кримревкому було розглянуто питання "Про декрети та постанови Радянської влади". В ході обговорення було ухвалене рішення, в якому, між іншим, зазначалося: "Визнати, що оскільки в Криму існує радянська влада, на території Криму повинні застосовуватися видані в РСФРР декрети". Для перегляду наказів Кримревкому з метою їх погодження з декретами РСФРР при Кримревкомі була утворена комісія по перегляду наказів Кримревкому в складі Ануфрієва, Гордона, Лебедєва, Тарасова та Корчевського[6].

Для остаточного вирішення питання приналежності Криму ряд комуністів (серед них – В. Ібраїмов), запропонували включити до порядку денного IV обласної партійної конференції питання "Про політичне становище Криму". Але пленум кримського обкому РКП(б), який відбувся 2 квітня 1921 р., відхилив цю пропозицію та ухвалив таке рішення: "В циркулярному листі про скликання конференції запропонувати повітовим комітетам обмінятися думками до початку конференції щодо питання про майбутнє політичне становище Криму. З цього ж

питання знестися з Москвою для з'ясування думки ЦК РКП"[7].

Виконуючи рішення цього пленуму, президія Сімферопольського повітового парткому на засіданні, яке відбулося 4 квітня 1921 р., доручила комісії у складі С. Меметова та В. Хайкевича підготувати доповідь "Про форми державного будівництва Криму".

Для виконання рішення ЦК РКП(б) щодо відрядження до Москви представників з метою розробки положень Кримської автономної республіки 4 квітня 1921 р. в Сімферополі відбулося об'єднане засідання кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому. На ньому були присутні: М. Поляков, І. Акулов, А. Лідє, Д. Ульянов, Кисельов, Г. Шідарев, Оскар, О. Дерен-Айерли (Ібрагім) Ш. Ібрагімов, С. Ідрісов, Ю. Гавен, С. Меметов, Артьомов. Було вирішено "Акулову, Полякову та Ю. Гавену скласти доповідь в ЦК від ОК та Кримревкому й просити Лідє інформувати ЦК про склад речей у Криму та добитися негайного вирішення питань, що підняти в доповіді. В основу доповіді покласти те, що... Крим у всіх відносинах потрібно зв'язати з Москвою"[8].

Разом з тим до Криму продовжували надходити телеграми з центральних партійних та радянських органів з вимогою довести свої пропозиції щодо створення на півострові автономної республіки. Так, в телеграмі, надісланої до Кримревкому та кримського обкому РКП(б) за підписом заступника наркома національностей РСФРР Каркліна, зазначалося: "Рада національностей при Наркомнаці визнала необхідним виділення Кримського півострову в Автономну Республіку. Наркомнац просить терміново надати свої висновки з питання про кордони майбутньої Автономної Республіки".

Виходячи з архівних документів, котрі існують, можна зробити висновок, що ця пропозиція здобула підтримку у більшості комуністів, в тому числі й у керівництва партійної організації півострову. Так, в телеграмі за підписом заступника голови Кримревкому Ю. Гавена, що була надіслана 15 травня 1921 р. в адресу Ради національностей при Наркоматі по справам національностей РСФРР зазначалося, що "більшість Кримревкому в складі членів Ю. Гавена, І. Фірдевса, С. Меметова, С. Ідрісова, стоять на точці зору необхідності проголошення Кримської Автономної Республіки в межах Кримського півострова, включаючи Чонгарській півострів та м. Генічеськ. Точний кордон повідомить представник"[9].

14 квітня члени кримського обласного татарського бюро при кримському обласному комітеті РКП(б) І. Фірдевс, С. Меметов, Ш. Ібраїмов, О. Дерен-Айерли, Булушев та Нагаев обговорили питання "Про телеграму Ради національностей "Про об'яву Криму Радянською Республікою та її кордони". В прийнятої постанові зазначалося: "Дати відповідь: проголосити Крим Радянською Соціалістичною інтернаціональною республікою в кордонах Кримського півострову, починаючи від Сівашського мосту".

Враховуючи загострення питання про державний устрій Криму, пленум кримського обкому РКП(б), який відбувся 7 травня 1921 р., розглянув питання "Про державну форму Криму". Пленум ще раз підтвердив зроблений раніше висновок про те, що "надіслана ЦК директива, яка підтверджує постанову з'єднаного засідання ОК та Кримревкому від 21 січня ц.р. про об'яву Криму автономною областю, цілком відповідає об'єктивним умовам Криму в теперішній момент"[10].

Одночасно було звернуто увагу комуністів на те, що "означену форму правління Криму неможливо вважати

постійною" й що "остаточна форма цього устрою може бути встановлена лише після того, як широкі трудящі маси національностей Криму, особливо татари, будуть залучені в справу партійного та радянського будівництва"[11].

Виходячи з того, пленум запропонував прийняти рішучі засоби для того, щоб "залучити трудову частину національностей Криму, раніше та більше за все татар, до усіх партійних та радянських апаратів" (вже 23 серпня на Широкому пленумі кримського обласного комітету РКП(б) секретар обкому інформував, що президія кримського обкому обговорила до 25 кандидатур татар, які після цього були залучені до роботи в ряд обласних установ в якості членів колегії або заступників завідуючого); "надати можливість повного національного та культурного розвитку татарського населення та об'явити татарську мову, разом з російською, офіційною в державних установах: суді, школі та ін." (13 серпня 1921 р. кримський обласний комітет РКП(б) запропонував Кримревкому видати обов'язкові постанови про об'яву на території Криму державною мовою разом з російською також й татарську. Для цього була створена комісія в складі 11 осіб. Серед них були: від кримського обкому – В. Ібраїмов, О. Дерен-Айерли, а від Кримревкому – С. Меметов, Баліч, К. Хамзін, Ідрісов та ін.); "вирішити питання державного устрою, головним чином, земельного, в дусі задоволення земельної потреби татарського малоземельного населення, не зупиняючись перед скороченням земельних площ, котрі займають радгоспи Криму"[12].

Далі в постанові пленуму зазначалося, що тільки після того, як всі ці заходи будуть впроваджені до життя та з'являться їх результати, можливо буде остаточно вирішити питання щодо державного устрою Криму, для того, щоб

забезпечити дійсно революційний вплив півострову на Схід[13].

13 травня в Сімферополі відбулася зібрана по рішенню кримського обкому РКП(б) та кримського обласного татарського бюро обласна конференція комуністів-татар. На ній були присутні 23 депутати від 192 комуністів-татар, які стояли на партійному обліку в повітових парткомах кримського обкому РКП(б). В постанові конференції, між іншим говорилося: "Цілком революційно-доцільною державною формою для Криму є проголошення його інтернаціональною республікою, котра входить в Російську Федерацію, взявши за основу Конституцію однієї з існуючих республік". Приймаючи таке рішення учасники конференції виходили з "географічного положення Криму як авангардного поста РСФРР в країнах Близького Сходу, з вже існуючого факту проголошення України Республікою, завдяки чому Крим в адміністративному відношенні перетворився у своєрідний острів, з того, що Радянська влада у відношенні до усіх колишніх колоній царської Росії впроваджувала тактику організації... та визнання вже створених республік Татарії, Туркестану, Башкирії, що Крим протягом перших двох періодів Радянської влади був проголошений автономною республікою з санкції ЦК як федеративної частини РСФРР" та ін.[14].

Але не всі татари дотримувалися такої думки. Деякі (серед них С.-А. Айвазов, Б.-А. Одабал, Чобан-заде, А. Озенбашли, Х. Чапчакчі, Бекірбаєв, Хаттатов та ін.) висували вимоги об'явити Крим національною республікою з наданням їй повної автономії. Термін "повна автономія" вміщував в собі надання кримській республіці прав самостійного зношення з закордонними країнами, ведення зовнішньої торгівлі, самостійного вирішення питання про повернення до Криму емігрантів. Вони

пропонували створення самостійного кримського комісаріату закордонних справ[15]. Про це свідчить телеграма наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна, котра була надіслана на ім'я уповноваженого НКЗС в Криму. В ній він, зокрема, пише: "Пропозиція забезпечити "Кримський центр" Наркомзаксправом недоладна, безглузда, шкідлива, немає жодного підґрунтя й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи Наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим вів щодо Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива та небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це значить, що там будуть зривати нашу політику, будуть нам вставляти палки до коліс та створювати скандали з урядом Туреччини". Від свого представника нарком вимагав "рішуче протестувати проти цієї недоладної вигадки, категорично заявити, що це ні в якому разі не може бути допущено".

30 червня 1921 р. на засіданні президії ЦК РКП(б) це намагання Кримревкому було поставлено на голосування. У зв'язку з цим Г. Чичерін запропонував президії таку пропозицію: потрібно "безумовно відкинути які б то не було натяки на створення в Криму особливого комісаріату закордонних справ. Він буде нашим уповноваженим для технічної мети й більше нічого"[16]. В. Ленін рішуче виступив на підтримку проекту рішення політбюро ЦК РКП(б), запропонованого Г. Чичеріним, про відмову кримському ревкому в створенні самостійного комісаріату закордонних справ. Він підготував листа до ЦК РКП(б), в якому зазначалося: "Я цілком за Чичеріна. Ленін"[17]. Цілком зрозуміло, що в кінцевому підсумку прийнята була саме пропозиція Г. Чичеріна.

Забігаючи наперед, слід також додати, що виступаючи на V обласної партійної конференції 4 листопада 1921 р. секретар обласного комітету І. Акулов сказав: "Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що проголошення Автономної республіки тлумачилася ними як проголошення татарської республіки й, коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою"[18].

18 травня 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), на якому було визнано необхідним виділити Кримській півострів в Кримську автономну республіку. Пленум виходив з того, що створення Кримської АСРР та інших подібних утворень в той період пов'язувалося поряд з іншими причинами й з тактикою партії в тих конкретних міжнародних умовах. Нові прикордонні державні утворення у вигляді автономних республік повинні були, на думку депутатів, відігравати роль буфера між Росією та недружньо налаштованими до неї сусідами.

Попри всі галасливі заяви про вільне самовизначення народів колишньої Російської імперії московський більшовицький уряд ніколи не розглядав питання щодо фактичного виконання власних партійних настанов. Тим не менш далекосяжні плани більшовиків щодо зовнішньої політики вимагали збереження імовірності демократичного вирішення будь-якої проблеми, котра вставала на порядку денному нової влади. Тому палке бажання забрати Крим "під власну руку" московський уряд повинен був якимось чином обґрунтувати. Через те, вже в котрий раз, більшовики звернулися до фальсифікацій.

Підсумки проведеного в квітні 1921 р. перепису населення півострову були свідомо перекручені. Для того, щоб отримати бажаний владі результат перепис було проведено не за національною, а за релігійною ознакою.

Так, в єдину графу зводилися татари, турки та цигани; євреї та кримчаки; росіяни, українці та білоруси. Перепис населення Кримського півострову після цього став виглядати так: всього було зареєстровано 729 тис. мешканців[19], котрі належали до 59 національностей[20] та розподілялися таким чином:

ТАБЛИЦЯ № 1[21]

Етнічний склад	%
Росіяни*	51,5
Татари, турки та цигани	25,7
Євреї та кримчаки	7,0
Німці	5,9
Греки	3,3
Болгари	1,7
Вірмени	1,6
Поляки	0,8
Караїми	0,7
Ести	0,3
Чехи	0,2
Інші	1,3

Саме так московський більшовицький уряд отримав бажаний для себе результат: адже тепер кількість росіян в Криму дозволяла створити кримську республіку у складі РРФСР.

Невдовзі до Сімферополя надійшла надіслана з Москви телеграма за підписом В.Молотова в якої зазначалося: "Прийняте рішення про виділення Кримського півострову в Кримську автономну республіку. ЦК пропонує командирувати представників в Москву для розробки положень Кримської автономної республіки, разом з

* До перепису 1926 р. писалися разом з у.країнцями і білорусами.

Наркомнацем”[22].

У відповідь на це рішення в Криму 22 травня відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні І. Акулов, Кіров, Єфремов, Мазикін та спеціально запрошені М. Поляков, А. Лідє, Артьомов та Антіпов. Було заслухано інформацію про рішення ЦК РКП(б) утворити Кримську автономну республіку. Після жвавого обговорення було схвалено рішення скликати вузький пленум обкому для розв’язання всіх питань, пов’язаних з цією пропозицією та запропоновано надіслати в якості представників від кримської влади Ю. Гавена та М. Полякова[23].

24 травня 1921 р. в Москві відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б) на якому було підтверджено постанову пленуму ЦК щодо утворення Кримської автономної республіки, про що негайно було поінформовано партійне керівництво Криму. Секретар ЦК РКП(б) В. Молотов надіслав телеграму, в який цитувався витяг з протоколу засідання політбюро ЦК РКП(б) від 24 травня 1921 р.: “Підтвердити зроблену раніше постанову щодо створення Кримської республіки[24].

25 травня 1921 р. відбулося засідання Малого пленуму кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, М. Поляков, Кіров, С. Меметов, Оскар, Ю. Гавен, Мазикін, Смолін та Ляпін. В результаті обговорення було прийняте рішення не надсилати до Москви Ю. Гавена. Разом з М. Поляковим їхати повинні були В. Єлагін та С. Меметов[25]. 31 травня цю пропозицію затвердив пленум Кримревкому. В постанові зазначалося: “для вироблення положень про Кримську автономну республіку в якості представників відрядити тов. Полякова, Меметова та Єлагіна”[26].

ЦК РКП(б) та ВЦВК уважно стежили за виконанням постанов травневого пленуму ЦК РКП(б). У зв'язку з чим, в середині червня до Криму з офіційно проголошеною метою "підготування його до об'яви автономною республікою" (а неофіційно комісія повинна була розібратися у стані справ, що відбувалися на півострові та навести на знекров'яному червоним терором півострові будь-який лад) прибула повноважна комісія ВЦВК в такому складі: Ш. Ібрагимов – член колегії наркомату по справам національностей (голова), члени: П. Дауге – член колегії народного комісаріату охорони здоров'я та М. Фофанова – член наркомату землеробства.

11 червня 1921 р. відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б), на якому було вирішено скликати ввечері 16 червня "Широкий" пленум обкому РКП(б). Пунктом № 4 порядку денного цього пленуму стояло питання "Кримська Автономна Республіка" (доповідач – Ш. Ібрагімов).

Вранці 16 червня Ш. Ібрагімов на засіданні президії кримського обкому РКП(б) доповів про мету приїзду комісії ВЦВК по справам Криму. Він, між іншим, сказав: "Комісія по справам Криму виникла в Центрі за ініціативою Ради національностей Народного комісаріату по справам національностей та Раднаркому, діє по уповноваженням ВЦВК та РНК. Разом з тим, комісія отримала уповноваження й від ЦК РКП(б). До її функції, згідно рішенню Політбюро ЦК РКП(б) від 27 квітня 1921 р., входить перевіряти як на місцях виконуються законопроекти, роз'яснювати й перевіряти нову економічну політику".

Далі в його доповіді зазначалося, що згідно вказівкам секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова цієї комісії доручалося "з'ясувати загальний стан Криму, в тому числі положення

селянства серед мусульман. Всі рішення треба проводити через ОК РКП(б), а в разі незгоди – доводити до відома ЦК та ВЦВК". Особливо Ш. Ібрагімов підкреслив, що за одностайною думкою комісії майбутній державній устрій Криму повинен бути таким же, як й в інших республіках[27].

В цій же день на засіданні повноважної комісії було розглянуто питання "Про автономізацію Криму". Було запропоновано: "Президії Кримського обкому партії провести на пленумі таку постанову: згідно директивам ЦК РКП(б) в негайному порядку виділити Крим в автономну Радянську Соціалістичну республіку. Для вироблення проекту Конституції обрати комісію, доручивши їй завершити роботу протягом 10 діб та надати вироблений проект в повноважну комісію ВЦВК та РНК для затвердження"[28].

На цьому ж засіданні було обговорено питання "Про наркомати майбутньої республіки". Було ухвалене таке рішення: "народні комісаріати землеробства, соціального забезпечення, внутрішніх справ, юстиції з трибуналом, робітничо-селянської інспекції підпорядкувати кримському раднаркому; наркомати шляхів сполучення та закордонних справ – не створювати; замість наркомату по військовим справам – створити військовий комісаріат; кримському раднаргосп – підпорядкувати Раднаркому Криму, з головою, призначеним за згодою ВРНГ; наркомздрав підпорядкувати Раднаркому з введенням в склад колегії представника Центральної управи Кримських курортів; особливого представництва Кримського ЧК не мати, представника призначити за згодою з ВЧК"[29].

Ввечері 16 червня 1921 р. в малому залі Палацу праці відкрився так званий "Широкий" пленум кримського обласного комітету РКП(б)[30]. На ньому була обговорена доповідь Ш. Ібрагімова щодо завдань повноважної комісії

ЦК та ВЦВК. В цієї доповіді він, між іншим, сказав: "Комісія пропонує перетворити Крим в республіку. ...Кримська республіка буде мати характер автономної Республіки, яка входить до складу Радянської федерації. В політичному та військовому відношеннях Кримська республіка буде тісно пов'язана з центром"[31].

Невдовзі в газеті "Красный Крым" в звіті про І-й Широкий пленум, котрий відбувся було написано: "Пленум обкому сказав своє слово. Кримська автономна республіка на основі максимального зв'язку з центром. Оголошена республіка повинна отримати певний зміст, головним чином, в справі залучення національних меншин в державне будівництво. Це рішення пленуму вже встановлює певні віхи всієї нашої майбутньої партійно-радянської роботи в Криму"[32].

Для розробки проекту конституції Кримської республіки пленум створив комісію кримського обкому РКП(б) в складі Горіна (від Кримревкому), Баліча (Кримнаросвіти), Єфремова (кримського обласного комітету РКП(б)) та двох представників від уповноваженої комісії. Ця комісія повинна була розробити цей проект в тижневий термін[33].

23 липня 1921 р. відбувся малий пленум кримського обласного комітету РКП(б). На ньому обговорювався проект щодо утворення Кримської АСРР. В ході довгих дебатів було висунуто багато різних пропозицій, які потрібно було додати до проекту. Так, Ю. Гавен запропонував ввести пункт про повне підпорядкування частин Червоної армії, які знаходилися безпосередньо в Криму, кримському уряду. Але ця пропозиція не знайшла підтримки у більшості учасників пленуму[34].

9 серпня 1921 р. відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б). Були присутні: І. Акулов, Кіров, М. Поляков, Артьомов, Власов, Сорін, Васільев та Л. Вітхін.

Серед інших було розглянуто питання "Про роботу комісії по розробці конституції Кримської СРР". Після обговорення було ухвалене таке рішення: "Запропонувати тов. Акулову визвати всіх членів комісії по розробці Конституції та запропонувати негайно приступити до роботи та завершити її до Широкого пленуму областкому РКП(б)"[35].

19 серпня президія кримського обкому РКП(б) затвердила розроблений комісією обкому партії проект постанови ВЦВК "Про Кримську республіку" та проект "Конституції К.С.Р.Р.", за виключенням пункту "Про сумісництво членів Президії ЦВК та Раднаркому", та рекомендувала винести їх на обговорення комуністів в повітових комітетах та на пленум кримського обласного комітету РКП(б)[36].

З 23 серпня по 2 вересня 1921 р. в Сімферополі відбувався ІІ-й Широкий пленум кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні члени та кандидати в члени обкому партії: І. Акулов, Кіров, Ю. Гавен, М. Поляков, Й. Якір, Єфремов, Крілов, Кісельов, С. Меметов, Урановський, Пуріжанський, Ословський, В. Єлагін, Фельдман, Цифранович, Каплан, Хамзін, Максимов, Шіндарев, Тарханов, Марголін, Камінський та Сіволап. На 3-му засіданні – ввечері 24 серпня – пленум розглянув наданий комісією кримського обкому РКП(б) проект постанови ВЦВК "Про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку" (доповідач – Горін). Учасники пленуму при обговоренні проекту висунули біля 20 різних поправок та пропозицій. Так, наприклад, пропонувалося повіти назвати "кантонами", наркомати Кримської СРР – управліннями та підпорядкувати їх безпосередньо наркомам РСФРР, дозволити Кримської СРР друкувати свої законодавчі акти, нарівні з іншими частинами федерації[37].

Більшістю голосів були прийняти такі поправки: “1. Особа, яка командує польовими частинами та територією Криму, входить до Кримраднаркому з правом дорадчого голосу; 2. Відділ комунального господарства відокремлюється з наркомату внутрішніх справ та стає самостійним управлінням комунального господарства; 3. Уповноваженні центральних народних комісаріатів призначаються за згодою між КримРНК та наркоматами, котрі відповідають РСФРР, в порядку, який встановлений ВЦВК РСФРР; 4. В Криму поряд з іншими відомствами установлюється Економічна Рада” та ін.[38].

Пленум затвердив з внесеними правками проект “Постанови ВЦВК та РНК про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку”[39]. В газеті “Красный Крым” 31 серпня 1921 р. з цього приводу писалося: “Проект постанови передбачає утворення Кримської СРР в межах Кримського півострову. Кримська СРР складається з округів: Сімферопольського, Севастопольського, Керченського, Феодосійського, Євпаторійського, Джанкойського та Ялтинського. Апарат державної влади автономної Кримської СРР складається з місцевих Рад, ЦВК та РНК. Для управління справами автономної КСРР засновуються Народні комісаріати: 1. Внутрішніх справ. 2. Юстиції. 3. Просвіти. 4. Охорони здоров’я. 5. Соціального забезпечення. 6. Землекористування. 7. Продовольства. 8. Фінансів. 9. Праці. 10. Рада Народного Господарства. 11. Робітничо-селянської інспекції. 12. Нарзв’язку та управління комунального господарства та статистики. ...До скликання Всекримського установчого З’їзду Рад та виборів Кримського ЦВК та Раднаркому територія Криму керується Кримський Революційним Комітетом”[40].

Біля 11 поправок та пропозицій висунули учасники пленуму й при обговоренні проекту конституції Кримської Соціалістичної Радянської Республіки. Так, різні пропозиції були щодо кількісного складу майбутнього КримЦВК: деякі (наприклад, Каплан) пропонували обрати до нього 50 осіб, інші – 35 (як рекомендували ЦК РКП(б) та комісія кримського обласного комітету РКП(б), треті (Цифранович) – зовсім не вказувати кількість членів ЦВК. Більшістю голосів пленум прийняв другу пропозицію – 35 осіб[41]. Але, невдовзі було отримано повідомлення з Москви, в якому "пропонувалося" збільшити кількість до 50 осіб, що й було негайно зроблено[42].

Було відкинуто пропозицію К. Хамзіна про утворення ще однієї – "спеціальної" президії ВЦВК. Пленум одноголосно прийняв поправку Паперного, котра звучала так: "Надпис на прапорі робиться на російській та татарській мовах" та відкинув запропоновану Гавеном поправку "В гербі КСРР серп замінюється плугом". Учасники пленуму одноголосно погодилися з тим, що "державними мовами КСРР оголошуються російська та татарська. Герб КСРР складається з зображення серпа та молота та надпису на його вінку, якій їх обрамляє на російській та татарській мові "КСРР" та "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!". Прапор КСРР складається з червоного фону з надписом на російській та татарській мові "КСРР"[43].

З внесеними поправками пленум кримського обкому РКП(б) затвердив проект "Конституції Кримської Соціалістичної Радянської республіки" та прийняв постанову: "Ці проекти відправити на затвердження ВЦВК"[44].

На засіданні президії кримського обласного комітету РКП(б), котре відбулося 1 вересня 1921 р. (були присутні: І. Акулов, Й. Якір, М. Поляков, Антипов, Фельдман,

Артьомов, О. Дерен-Айерли та Краснов), було розглянуто питання про відрядження представників кримського обкому РКП(б) в Москву для доповіді ЦК РКП(б) щодо дій повноважної комісії та в зв'язку з виданням проектів постанов ВЦВК про "Положення КСРР" та "Конституції КСРР". Було прийняте рішення: "В зв'язку з від'їздом до Москви т. Ібрагимова – голови Повноважної Комісії ВЦВК та РНК по справам Криму – делегувати від ОК до Москви з доповіддю ЦК РКП(б) т.т. Полякова та Цифріновича, які повинні виїхати не пізніше 7 вересня"[45]. 3 вересня Малий пленум кримського обласного комітету РКП(б) затвердив дане рішення, додавши в постанові ще один пункт: "Відкласти Обласну партійну конференцію та З'їзд Рад, не фіксуючи терміну скликання їх до отримання певних повідомлень від делегації з Москви"[46].

Невдовзі до Москви виїхала повноважна комісія ВЦВК по справам Криму разом з представниками, які були надіслані кримським обласним комітетом РКП(б). 19 вересня на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) Ш. Ібрагімов, Мотильов, М. Поляков та Цифранович зробили доповіді про стан справ в Криму. Після обговорення було прийняте рішення: "Визнати, що повноважна Комісія ВЦВК під головуванням Ібрагімова виконала свою місію. ...Роботу Комісії вважати закінченою, а Комісію розпустити. …Тов. Саїд-Галієва відрядити в розпорядження Кримського ОК РКП(б), рекомендувати Головою РНК"[47].

29 вересня 1921 р. президія ВЦВК згідно рішенню ЦК РКП(б) заслухала доповідь голови повноважної комісії ВЦВК з дослідження органів влади Криму Ібрагимова та визнала, що "Повноважна Комісія ВЦВК по справам Криму в загальному та в цілому виконала покладене на неї завдання. Усі матеріали Комісії передати до Оргвідділу

ВЦВК. Роботу Комісії вважати закінченою. Комісію розпустити”[48].

26 вересня в Москві відбулося засідання оргбюро ЦК РКП(б). На ньому було заслухано питання “Про Кримську організацію”. Було вирішено: “...3. Не заперечувати проти обрання Ю. Гавена головою КримЦВК. 4. Щодо питання про забезпечення за татарами 50 міст в КримЦВК, 30 міст передати на розв’язання Президії ВЦВК”[49].

8 жовтня 1921 р. від президії кримського обласного комітету РКП(б) до Москви була направлена телеграма за підписом терміново виконуючого обов’язки секретаря кримського обкому РКП(б) Єфремова. В ній зазначалося: “Виходячи з постановою президії Кримського ОК РКП(б) 7 жовтня просимо ЦК в зв’язку з неодержанням до цього часу додаткових відомостей про термін скликання обласної партійної конференції, беручи до уваги, що повітові конференції вже проведені, що подальше відтягування обласної партконференції в умовах кримських реалій дуже невдячно віддзеркалюється на місцевій роботі, прискорити вирішення питання про термін скликання в Криму обласної партконференції та І-го Установчого з’їзду Рад. Відповідь чекаємо телеграмою”[50].

8 жовтня 1921 р. “Положення про Кримську республіку”, як зазначалося в надісланій до Криму телеграмі члена Всеукраїнського ЦВК Сакташова, було затверджено ВЦВК.

В перших числах жовтня президія ВЦВК за згодою з ЦК РКП(б) (рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р.) відрядила С.-Г. Саїд-Галієва (члена ВЦВК, який раніше працював головою Раднаркому Татарської АСРР) до Криму для ознайомлення з затвердженим ВЦВК положенням “Про Кримську республіку”, надання практичної допомоги Кримревкому в підготовці та проведенні Всекримського установчого з’їзду рад та в

рішенні національного питання на півострові. Крім того, його рекомендували для обрання головою майбутньої республіки.

19 жовтня 1921 р. в газеті "Известия ВЦИК" за № 234 було надруковано постанову ВЦВК від 18 жовтня ц.р. про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. В ті дні газета "Красный Крым" писала: "Значення цього акту верховних органів робітничо-селянської влади в Радянській Росії для трудящих мас Криму полягає в тому, що уся політика радянської влади в Криму повинна бути побудована на основі обліку особливостей економічного та культурного життя Криму, в якому населення складається з окремих національностей, з яких кожна має свою мову, свій уклад життя, який склався в процесі історичного розвитку. ...Автономна Кримська Радянська республіка повинна буде першою своєю справою покращити положення селянства, остаточно врегулювати земельне питання в Криму. Цим Радянська влада на справі покращить положення татарської, російської та інших національностей землеробського населення Криму"[51].

Після того як була надрукована постанова ВЦВК про створення Кримської автономної республіки в Криму розпочалася робота по підготовці та проведенню Всекримського установчого з'їзду рад. В середині жовтня президія кримського обкому РКП(б) ухвалила рішення: "обласну партійну конференцію призначити на 3 листопада. Відкрити з'їзд рад 7 листопада 1921 р. Головою комісії по підготовці з'їзду рад призначити тов. Мазикіна"[52].

25 жовтня 1921 р. відбувся пленум Кримревкому. На ньому були присутні М. Поляков, І. Акулов, Ю. Гавен, Ідрісов, С. Меметов, Шідарев, Хамзін, Й. Якір, Крилов, Горін, Л. Вітхін, Кісельов, Варічов. З доповіддю "Про

положення “Про Кримську РСР” виступив голова Кримревкому М. Поляков. Він ознайомив присутніх з надрукованою в газеті “Известия ВЦИК” постановою ВЦВК та РКН “Про автономію Кримської радянської Соціалістичної Республіки”. Пленум ухвалив надіслати на місця телеграми, в котрих зазначити, що “Постановою Малого пленуму ОК РКП(б) Широкий пленум скликається 1 листопада. Порядок денний: …3. Положення та Конституція КСРР; …7 листопада відкривається І-й Всекримський установчий з’їзд Рад. Порядок денний: ...3. Конституція та Положення КСРР”[53].

Було розроблено план урочистого відкриття Всекримського установчого з’їзду рад. Він включав до себе “парад військ Сімферопольського гарнізону, проходження профспілок з прапорами та музикою, відкриття пам’ятника “Звільнення Криму” як етапу боротьби за торжество світового пролетаріату” та монументу “Кримська республіка”, а також перейменування вулиць: Троїцької – у вулицю Більшовиків, Лазаревську – у вул. тов. Слуцького, Губернаторську – у вул. тов. Новосельського, Кладбіщенську – у вул. тов. Боданинського”. Також було вирішено надати міському саду ім’я “піонера більшовицького руху на Сході – Молла-Норма Вахітова”[54].

Одночасно з цим проходило й формування керівних органів майбутньої Кримської республіки. Так, члени кримського обласного татарського бюро при кримському обкомі РКП(б) на своєму засіданні розглянули питання “Про конструкції ЦВК Кримської республіки” та ухвалили: “Вимагати від ОК РКП(б) на обласної конференції ввести до складу КримЦВК 15 татар з загальної кількості в 35 чоловік, з них – $^1/_3$ – безпартійних”. На засіданні кримського обкому РКП(б) було обговорено питання “Про вибори КримЦВК та його голови” та ухвалено, що з всієї

кількості членів КримЦВК (50 осіб) 20 міст будуть надані татарам, при цьому 7 з них було потрібно залишити для безпартійних татар. Від кримського обкому РКП(б) до КримЦВК повинно було війти 14 чоловік (серед них Ю. Гавен, Горін, С.-Г. Саід-Галієв, М. Поляков, Єфремов, Калінін, Ізраїлевич та ін.), а з 10 кандидатів в члени КримЦВК назвали 3 кандидатури – Баракко, Каменського та Геральновича. У виконання рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 26 вересня 1921 р. (витяг з протоколу щодо цього був надісланий до Криму В. Молотовим) головою КримЦВК було вирішено назначити Ю. Гавена. До складу президії КримЦВК вирішено ввести Горіна, Кісельова, У. Ібраїмова, Єфремова, а до складу наркоматів в члени КримЦВК: Горіна (Наркомвнутрішсправ), П. Бортнікова (Наркомпрод), У. Ібраїмов (Наркомзем), К. Хамзіна (Наркомосвіт), Л. Вітхіна (КРНГ), Калініна (командвійськ), О. Роттенберга (КримЧК), В. Ібраїмова (нарком РСІ). Щодо питання "Про президію КримРНК" ухвалили: "рекомендувати в склад президії РНК тт. Саїд-Галієва, Полякова та Бортнікова"[55].

26 жовтня 1921 р. газета "Красный Крым" надрукувала циркулярний лист кримського обкому РКП(б) "Всім повітовим комітетам, всім членам Кримської організації Російської Комуністичної партії (більшовиків)". В ньому зазначалося: "В день 4-ї річниці Великої Жовтневої революції 7 листопаду 1921 р. буде відкрито в Сімферополі І-й установчий Всекримський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, яким буде проголошено утворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. ...В цей день... до родини автономних радянських республік Татреспубліки, Туркестану, Грузії, Азербайджану, Киргизреспубліки та ін. додається ще одна рівноправна – Кримська Автономна

Радянська Соціалістична Республіка – таке намагання широких трудящих мас й таке завоювання Жовтня"[56].

3 листопада 1921 р. розпочала свою роботу V Кримська обласна партійна конференція. В порядку денному конференції під номером другим стояло питання про положення та конституцію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, котре було розглянуто на 3-му (вечірньому) засіданні. На ньому було прочитано проекти текстів положення та конституції. Після тривалого обговорення було запропоновано рішення затвердити данні проекти як основу, котра буде остаточно прийнята на І-му Всекримському установчому з'їзді рад[57].

І-й Всекримський установчий з'їзд рад робітничих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів відкрився ввечері 7 листопаду 1921 р. й проходив протягом 5 діб (з 7 по 11 листопада). На ньому були присутні 428 делегатів, з яких 357 мали вирішальний голос. Перед відкриттям з'їзду було виконано "Жовтневий гімн", який в майбутньому був проголошений офіційним гімном Кримської АСРР.

На з'їзді делегатами було обговорено 6 питань, третім з котрих було питання "Про Кримську Соціалістичну Радянську Республіку". 10 листопада з доповіддю "Про Конституцію Кримської СРР" виступив С.-Г. Саїд-Галіїв. В своїй промові (зокрема, в розділі "Автономія Криму") він сказав: "Кримська республіка отримує автономію: народний комісаріат внутрішніх справ, соціального забезпечення, комісаріат землеробства й т.п. є зовсім автономними. Наркомати, котрі мають господарчо-економічне значення (раднаргосп, фінансової політики, військових справ) – є наркоматами централізованими. Під цим розуміється те, що для того, щоб дійсно відтворити наше розтрощене господарство, щоб загальними зусиллями

встояти проти натиску світової буржуазії й для того, щоб йти до однієї мети в майбутньому – нам необхідно планомірно та систематично вести роботу без перебоїв на нашому господарському фронті"[58].

10 листопада 1921 р. делегати І Всекримського установчого з'їзду рад одноголосно ухвалили Конституцію Кримської АСРР, що складалася з 6 розділів та 33 статей. В її основу була покладена Конституція РСФРР. Так, в 1-му розділі "Основні положення" в ст. 3 зазначалося: "...КримСРР заявляє про свою тверду рішучість зостатися однією з складових частин загальної федерації великої Російської республіки на початку тісного та повного політичного та економічного об'єднання для спільної боротьби за торжество Комуністичної революції"[59].

Всекримський установчий з'їзд рад проголосив Крим Автономною Соціалістичною Радянською Республікою. Присутній на з'їзді представник наркомнаца Б. Монатов у своїй промові, між іншим, сказав: "Крим для РСФРР має особливе значення. Ваша Кримська республіка є вікном, через яке поглядають на Радянську Росію багато народностей Близького Сходу та Півдня Європи, а також півночі Африки. Не зважаючи на те, що Крим має невелику територію, він має велике політичне значення. Він є показовим прикладом для наших друзів, які чекають, яку політику ми будемо провадити тут, у Криму".

З'їзд обрав Кримський Центральний виконавчий комітет (КримЦВК), котрий був вищим законодавчим та виконавчим органом в Криму на час між з'їздами рад. Він складався з 50 членів (з них – 18 татар) та 15 кандидатів в члени (з них – 2 татар). 15 листопада в газеті "Красный Крым" з цього приводу писалося: "Вибори КримЦВК по запропонованому списку фракції комуністів, не викликали жодних розбіжностей. За список голосували всі до єдиного

делегати з'їзду. На з'їзді не було розмов та й не могло бути в той час – скільки татар чи росіян буде в центральному органі Кримської республіки. З'їзд виразив волю широких мас працюючих всіх національностей, які населяли Крим, й це єднання волі сказалося у виборах КримЦВК. Обранням КримЦВК закінчив свою роботу Всекримський установчий з'їзд Рад. 4 дні роботи з'їзду, під час яких була прийнята Конституція КСРР, повинні залишити глибокий слід в житті працівників всіх національностей, котрі населяють Крим, й це єднання волі відбилося й на виборах КримЦВК. Першому верховному органу КСРР потрібно буде зробити велику працю, великі труднощі та перепони стоять на шляху. Але, єдине можна сказати, що в цієї роботі йому забезпечено співчуття, підтримка та розуміння працюючих мас. Кожний делегат з'їзду, поїхав на місця, повіз з собою то пожвавлення та ентузіазм, якими він не міг не заразитися на з'їзді, що відкрив нову сторінку у житті Криму"[60].

На І-й сесії КримЦВК була затверджена президія з 5 чоловік, а також з членів ЦВК створена Рада народних комісарів в кількості 15 чоловік. Головою КримЦВК одноголосно був обраний Ю. Гавен, а головою КримРНК – С. Саїд-Галіїв. До складу першого уряду Кримської АСРР також увійшли: М. Поляков – заступник голови РНК та нарком внутрішніх справ, П. Бортніков – нарком продовольства, У. Ібраїмов – нарком землеробства, Л. Вітхін – голова кримської ради народного господарства (КРНГ), Х. Чапчакчі – нарком охорони здоров'я, Я. Каменський – нарком фінансів, С. Березовський – нарком соціального забезпечення, М. Порецький – нарком юстиції, І. Ібраїмов – нарком РСІ, К. Хамзін – нарком освіти, Баракко – нарком праці, О. Роттенберг – голова Кримської ЧК, М. Бененсон

– керівник кримського статистичного бюро, Шмідт – керівник комунгоспу[61].

Підсумки роботи, котра була проведена протягом 1921 року, були підведені під час роботи XI з'їзду РКП(б), що відбувся в березні – квітні 1922 р. В звітній доповіді щодо проведеної ЦК РКП(б) протягом року роботи зазначалося: "За минулий рік утворилися на території РСФРР автономні республіки Кримська та Якутська. ...Ці автономні республіки... були утворені при повній одностайності Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету та населення цих республік... Їх тісний, братерський зв'язок з РСФРР був міцно закріплений добровільним союзом та сумісною нерозривною працею"[62].

Відразу ж після обрання вищі органі законодавчої, розпорядчої та виконавчої влад Кримської АСРР приступили до роботи. Так, згідно "Тимчасовому положенню про права та обов'язки Президії КримЦВК", від членів президії та його голови Ю. Гавена вимагалося: керувати засіданнями КримЦВК, вносити проекти декретів на розгляд сесій КримЦВК, вести зносини від ім'я КримЦВК, спостерігати за виконанням постанов Всекримського з'їзду рад та КримЦВК, вести роботу по інструктажу як центральних, так й місцевих установ, розглядати клопотання щодо помилування. Між сесіями КримЦВК президія мала право: затверджувати постанови РНК, а також при нагоді призупиняти їх дію; переносити ці постанови на вирішення ближчих сесій КримЦВК; призначати окремих наркомів, яких висував РНК Кримської АСРР.

Вже наприкінці 1921 – на початку 1922 року президія КримЦВК вирішила офіційно врегулювати взаємовідносини з керівними органами РСФРР. З цією метою в Москві було створено "Особливе представництво"

Кримської АСРР при Наркомнаці. Згідно постанови КримЦВК від 9 лютого 1922 р. воно складалося з "Ш. Ібрагимова (голова колишньої повноважної комісії ВЦВК по справам Криму), Баліча та Фофанової, додавши їм як секретаря В. Лаврова"[63]. Цей орган проіснував в такому вигляді до 1924 р., колі був ліквідований наркомат національностей. Після цього "Особливе представництво" перейшло у підпорядкування ВЦВК РСФРР. Його завданням вважалося вирішувати в урядових органах РСФРР питання господарчого та культурного будівництва Криму. Воно діяло до грудня 1938 року, поки остаточно не було ліквідоване[64].

Таким чином, виходячи з всього того, що було сказано вище, ми можемо цілком твердо зазначити, що створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки було викликано зовсім не намаганням надати півострову повну самостійність у вирішенні питань свого власного життя. Як й у всіх радянських республік, самостійність Кримської АСРР мала суто номінальний характер. Члени уряду автономної республіки, які знаходилися у повному підпорядкуванні у Москви, чітко виконували всі інструкції, які вони звідти отримували. Таким чином, ЦК РКП(б) проводив у Криму політику, яка була спрямована на закріплення свого власного положення. Декларуючи створення самостійної республіки, він сподівався послабити національно-визвольний рух кримських татар. Кримськотатарський національний рух в роки громадянської війни став могутнім фактором суспільно-політичного життя Кримського півострову. Таким чином більшовики намагалися звести нанівець усі здобутки національно-визвольного руху кримських татар. Видимість того, що їх багатовікові сподівання нарешті

виконуються, повинна була полегшити процес включення татар до складу прибічників радянської влади.

---

[1]Цит. за: Чумак В. Україна і Крим: феномен на межі Європи і Сходу. – К., 1995. – С. 33-34.
[2] Известия. – 1954. – 28 апреля.
[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.7. – Арк.108.
[4] Державний архів Автономної Республіки Крим (далі: ДААРК). – Ф-П.1. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.5.
[5] Красный Крым. – 1921. – 23 февраля.
[6] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.3-4.
[7] Там само. – Спр.55. – Арк.1.
[8] Там само. – Спр.60. – Арк.45.
[9] Там само. – Ф-Р. 1188. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.152.
[10] Там само. – Ф.-П. 1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.6.
[11] Там само.
[12] Там само.
[13] Там само. – Арк.6 зв.
[14] Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь,
1990. – С.247-248.
[15] ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.36-37.
[16] Ленинский сборник. – XXXVII. – М.-Л., ГИЗ, 1970. – С.300-301.
[17] В.И. Ленин. Биографическая хроника. – Т.10. – Январь – Июль 1921 г. – М., Политиздат, 1979. – С.621.
[18] ДААРК. – Ф-П.1. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.8.
[19] Быкова Т.Б. Создание Крымской АССР // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. – Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24 – 25 мая 1996 г. – Симферополь, 1996. – С. 20
[20] Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь, 1981. – С.98.
[21] Таблицю взято з кн.: Никольский П.А. Население Крыма. – Симферополь, 1929. – С.5

[22] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.2.
[23] Там само. – Спр.60. – Арк.62.
[24] Там само. – Спр.48. – Арк.43.
[25] Там само. – Спр.60. – Арк.67.
[26] Там само. – Ф.-Р.1188. – Оп.3. – Спр.21. – Арк.107.
[27] Там само. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.10.
[28] Там само. – Спр.60. – Арк.78.
[29] Там само.
[30] Красный Крым. – 1921. – 18 июня.
[31] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.11.
[32] Красный Крым. – 1921. – 18 июня.
[33] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.11 зв.
[34] Там само. – Ф.-П.150. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.37.
[35] Там само. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.3.
[36] Там само. – Спр.61. – Арк.51.
[37] Там само. – Спр.55. – Арк.80.
[38] Там само. – Арк.80-85.
[39] Там само. – Арк.85.
[40] Красный Крым. – 1921. – 31 августа.
[41] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк 90.
[42] Там само. – Спр.48. – Арк 94.
[43] Там само. – Спр.55. – Арк.85 зв.-91.
[44] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.91.
[45] Там само. – Спр. 60. – Арк.84.
[46] Там само. – Спр.55. – Арк.130.
[47] Там само. – Спр.48. – Арк.111.
[48] Там само. – Ф.-Р. 1188. – Оп.3. – Спр.68. – Арк.293.
[49] Там само. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.94.
[50] Там само. – Спр.64. – Арк.146.
[51] Красный Крым. – 1921. – 26 октября.
[52] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.81.
[53] Там само. – Спр.64. – Арк. 30.
[54] Красный Крым. – 1921. – 4 ноября.
[55] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.249.
[56] Красный Крым. – 1921. – 26 октября.
[57] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.40.

[58] Бюллетень I Всеукраинского учредительного съезда Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Флотских Делегатов. – Симферополь, 1921. – № 4. – 11 ноября. – С.27.
[59] ДААРК. – Ф.-Р.1188. – Оп.3. – Спр.68. – Арк. 231 зв.
[60] Красный Крым. – 1921. – 15 ноября.
[61] Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. – Вып. 3. – Симферополь, Таврия, 1996. – С. 82.
[62] XI съезд РКП(б). Март – апрель 1922 г. Стенографический отчёт. – М., Политиздат, 1961. – С. 640.
[63] ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.59. – Арк. 103-104.
[64] Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь, 1990. – С. 21.